

T.C.
VAKIFLAR
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

Vakıflar Dergisi

Yıl: Aralık 2024 • Sayı: 62

VAKIFLAR DERGİSİ

Yıl: Aralık 2024 - Sayı: 62 - Hakemli dergidir. Haziran ve Aralık olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Sertifika No: 16651

ISSN: 1011-7474

e-ISSN: 2564-6796

Vakıflar Dergisi, TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı ve EBSCO veritabanı tarafından taranmaktadır.

Sahibi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Adına
Sinan Aksu

Yayın Koordinatörü

Hayrullah Çelebi

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Hilal Aydemir

Yayın Yönetmeni

Mehmet Kurtoğlu

Teknik Editör

Dr. Hasan Demirtaş

İngilizce Editörü

Dr. Eva Stamoulou Oral

Yayın ve Editör Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Halit Çal	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Çaycı	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Seyfettin Erşahin	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Aladin Husic	Sarajevo Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz Kurt	Ankara Üniversitesi (Emekli)
Prof. Dr. Kayhan Orbay	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice Oruç	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Demir	Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Miyase Koyuncu Kaya	T.C. Millî Eğitim Bakanlığı
Dr. Murat Yılmaz	Cumhurbaşkanlığı Sosyal Politikalar Kurulu

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Muhamed M. Arnaod	The World Islamic Sciences and Education University / Ürdün
Prof. Dr. Fahameddin Başar	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Bulut	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Hüseyin Çınar	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Murat Çizakça	KTO Karatay Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Géza Dávid	Institute of Oriental Studies / Macaristan
Prof. Dr. Abdülkadir Dündar	Ankara Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan	Ege Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Seyfettin Erşahin	Ankara Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Süreyya Faroqi	İbn Haldun Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Khalifa Hammache	Emir Abdelkader University / Cezayir
Prof. Dr. Mefail Hızlı	Uludağ Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Adnan Kadric	University of Sarajevo / Bosna Hersek
Prof. Dr. Mustafa Kara	Uludağ Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Ziya Kazıcı	Marmara Üniversitesi (Emekli) / Türkiye
Prof. Dr. Bilal Kemikli	Uludağ Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Zekeriya Kurşun	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Heath W. Lowry	Bahçeşehir Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. İbrahim Numan	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak	TOBB Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Öz	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Suphi Saatçi	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Haşim Şahin	Sakarya Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Hüsrev Subaşı	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal	Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Eugenia Kermeli Ünal	Hacettepe Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız	Hacettepe Üniversitesi (Emekli) / Türkiye
Prof. Dr. Musa Yıldız	Gazi Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Ali Yılmaz	Uşak Üniversitesi / Türkiye
Dr. Mevludi Arslan	Hırvatistan Meşihati Başkan Yardımcısı / Hırvatistan
Dr. Nazif Öztürk	Vakıflar Genel Müdürlüğü (Emekli) / Türkiye
Dr. Vedat Şahiti	Kosova Baş Müftülüğü / Kosova

Dergimize gönderilen yazılar, önce yayın kurulunca incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere alanında çalışması ile tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Dergide çıkan yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir. Yayınlanan yazı, belge ve fotoğrafların her türlü hukuki sorumluluğu yazarına aittir.

Yazışma Adresi

T.C.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı

Atatürk Bulvarı No:10 Ulus / Ankara / Türkiye

Tel: (0312) 509 60 00 - Faks: (0312) 324 47 22

e-posta: vakiflardergisi@vgm.gov.tr web: www.vgm.gov.tr - https://dergipark.org.tr/tr/pub/vakiflar

Baskı: Sözcü Yayıncılık

Zübeyde Hanım Mah. 628. Sokak No: 26/47 Altındağ / Ankara

İÇİNDEKİLER / CONTENT

Takdim	3
Önsöz	5
Anadolu'daki Samut Lakaplı Mutasavvıflar:	
Türbe, Tekke veya Zâviyeler Bağlamında Anadolu Samudiliği	9
Sufis Known as "Samut" in Anatolia: Anatolian Samudism in the Context of Tombs and Dervish Lodges (<i>Zawiyas</i>)	
Gökhan Yurtoğlu	
Kastamonu Pınarbaşı İlçesi Ömer Seydi (Duâlı Seydi) Zaviyesi ve Vakıfları	23
Ömer Seydi (Duâlı Seydi) Lodge and Waqfs in Kastamonu's Pınarbaşı District	
Cevdet Yakupoğlu - Veli İlker Dağsever	
Vakıf İşlemlerinde Kadının (Mahkemenin) Rolü:	
İzn-i Sultânî, İzn-i Kâdî ve İzn-i Mütevellî	53
The Role of Qadi (Court) in Waqf Transactions: Sultan's Approval, Qadi's Approval, and Trustee's Approval	
Hamdi Çilingir	
Ruûs Defterlerine Göre Galata Kazası'ndaki Vakıflar (1585-1700)	71
Waqfs in Galata According to Ruûs Books (<i>Ruûs Defterleri</i>) (1585-1700)	
Sevgi Akkoyun	
Vakıf Muhasebe Defterleri Işında Bursa'da Koza ve Piriñç Hanlarının İdari ve Mali Tarihinden Bir Kesit (1574-1835)	99
A Segment of the Administrative and Financial History of the Koza and Piriñç Inns in Bursa Based on the Waqf Accounting Books (1574-1835)	
Nazenin S. Güler	
Sayda Hz. Ömer Camisi (Cami-i Kebir) Vakfı 1844-1908	125
The Waqf of the Great al-Omari Mosque in Sidon (1844-1908)	
Kürşat Çelik	
Bursa'da Vakıf ve Kamu Eserlerinin Tamirat Masrafları (1852-1853)	143
Repair Expenses of Waqf and Public Works in Bursa (1852-1853)	
Muhammet Furkan Mestan - Kadir Arslanboğa	
Vakıf Kültürü Kapsamında Kültürel Mirasın Korunması ve Yaşatılması	171
Protection and Preservation of Cultural Heritage within the Scope of Waqf Culture	
Batuhan Mumcu	
Ankara Vakıf Eserleri Müzesi, Şeyh Bahşi Mescidi Vaaz Kürsüsü	
Mevcut Koruma Durumu ve Önerileri	185
Ankara Waqf Museum, Current Conservation Status of the Sheikh Bahşi Masjid Sermon Chair and Recommendations	
Cemile Yıldırım Altun - Murat Cura	

Sayda Hz. Ömer Camisi (Cami-i Kebir) Vakfı 1844-1908*

Kürşat Çelik**

Öz

Sayda, günümüzde Lübnan Devleti sınırları içerisinde bulunmaktadır. Bu şehir, kadim bir geçmişe sahip olup tarih boyunca çeşitli devletlerin hâkimiyeti altına girmiştir. Hz. Ömer döneminde Müslümanların kontrolüne geçmiş olan Sayda, Yavuz Sultan Selim'in 1516'daki Mısır seferiyle Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. 1918 yılına kadar Osmanlı idaresinde kalan şehir, bu tarihten itibaren Fransızların işgaline uğramıştır. Sayda'nın, Osmanlı hâkimiyeti altına alınması ile birlikte şehirdeki vakıflar da kayıt altına alınmıştır. Osmanlı Devleti, kendinden önceki vakıfların varlığını sürdürmesi için gereken çaba ve gayreti göstermiş ve bunun neticesinde vakıflar Osmanlı'nın son dönemine kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu çalışmada, 1844-1908 yılları arasındaki evkâf muhasebe defterlerine göre Sayda Hz. Ömer Camii vakfının gelir ve giderlerinin tür ve sayıları ile vakıfta çalışan personelin unvan ve almış oldukları ücretleri hakkında bilgi verilmiştir. Araştırmanın temel amacı Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Sayda Hz. Ömer Camii Vakfı'nın ekonomik yapısının analizini yaparak, vakfın şehir ekonomisindeki yeri ile verdikleri hizmetlerde zaman içerisinde geçirmiş oldukları sosyal ve iktisadi değişimlerin ortaya çıkarılmasıdır. Bu çalışma ile doğal afetler sonucunda zarar gören ve ekonomik gücü yetersiz olan vakıfların nasıl ihya edildiği, devlet yetkililerinin vakıf eserlere karşı duyarlılığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: vakıf, Ömer Camii, Lübnan, Sayda, Osmanlı Devleti.

The Waqf of the Great al-Omari Mosque in Sidon (1844-1908)

Abstract

Nowadays, Sidon is located within the borders of Lebanon. The city, which has an ancient past, has been under the rule of many states throughout history. It was conquered by the Muslims during the reign of Omar and came under Ottoman rule during Sultan Selim I's expedition to Egypt in 1516. The city remained Ottoman until the French invasion in 1918. After Sidon was conquered by the Ottomans, the waqfs in the city were recorded. The Ottoman Empire made the necessary efforts to maintain the existence of waqfs that had preceded it, and as a result, the waqfs continued their existence until the last period of the empire. Based on waqf accounting books covering the period 1844-1908, the study offers information on income items, type, and number of expenses, and the title and wages of the employees working at the waqf of the Great al-Omari Mosque. The main purpose of this research is to analyze the economic structure of the aforementioned waqf in the last period of the Ottoman Empire, and to reveal the place of the foundation in the city economy as well as the social and economic changes in the services provided over time. The study also reveals how the waqfs that were damaged as a result of natural disasters and whose economic power was insufficient were reconstructed, and exposes the sensitivity of the state authorities to the work of waqfs.

Keywords: waqf, Great al-Omari Mosque, Lebanon, Sidon, Ottoman State

* DOI: 10.16971/vakiflar.1324044

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Temmuz 2023 / July 2023

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Ocak 2024 / January 2024

** Prof. Dr.; Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi; Elazığ-Türkiye; e-mail: kursatel@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-6944-4246.

Giriş

Kelime olarak “durdurmak”, “alıkoymak” anlamlarına gelen vakıf terimi, İslâm hukukunda bir sistemi ifade etmektedir. Bu anlamda bir kişinin, mülkiyetine sahip bulunduğu menkul veya gayrimenkulün bir kısmını veya tamamını Allah’ın rızasını kazanma arzusuyla, halkın herhangi bir ihtiyacını gidermek üzere dinî, hayrî ve sosyal bir amaca müebbeden tahsis etmesi demektir (Berki, 1962: 9-11; Yediyıldız, 1999:17; Günay, 2012: 475). Vakıflar, İslâm tarih ve medeniyetinde önemli bir hayır kurumu olarak yer almışlardır. Vakfın temelinde, insanlığa karşı kişisel ve vicdani sorumluluk hissi, iyilik, şefkat, yardımlaşma ve dayanışma duygusu gibi değerler bulunur (Yediyıldız, 2012: 479). Vakıflar, cami, mescit, mektep, medrese, hastane, tekke, kervansaray ve hamam gibi pek çok yapıyı inşa etmişlerdir. Bu yapılar, toplumun dini, eğitim, sağlık ve sosyal ihtiyaçlarını karşılamıştır. Camiler, vakıf eserleri arasında farklı bir ehemmiyete sahiptirler. Camiler, toplumun bir araya gelip ibadet ettiği, öğrendiği, paylaştığı ve birlikte olduğu yerlerdir. Bu nedenle cami vakıfları, vakıf eserleri içerisinde önemli bir yere sahiptir.

Bu çalışmada, Sayda Hz. Ömer Camisi’nin Osmanlı idaresinde geçirmiş olduğu fiziki değişimin nedenleri, caminin korunması ve yaşatılmasında devlet yetkililerinin yaptığı faaliyetler araştırılmıştır. Ayrıca, cami vakfının menkul ve gayrimenkul malları, gelir ve gider dengesi, masrafları ile görevli tür ve sayıları incelenmiştir. Çalışmada ana kaynak olarak Evkâf Muhasebe Defterleri kullanılmıştır. Evkâf Muhasebe Defterleri, kayıt edildikleri dönem içerisinde vakıflara ait menkul, gayrimenkul mallar, vakıfların gelir ve gider kalemleri, vakıf görevlileri, bunların görev ve sorumlulukları, vakfın vermiş olduğu hizmetleri vb. bilgileri ihtiva etmektedirler. Evkâf Muhasebe Defterleri, uzun dönemli ekonomik, malî, sosyal ve kurumsal analizler için elverişli bilgiler içermektedirler. Evkâf Muhasebe Defterleri sadece vakıflar hakkında bilgi içermezler. Bu defterler pek çok değişik konuda önemli bilgiler verirler. Bir şehirde üretim yapan ve hizmet veren pek çok iş ve esnaf kolunun tespiti, şehirdeki iş kolları, esnaf tarihi, hırfet çalışanları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Şehir merkezlerinde gelir kaynağı olan vakıfların kısa bir zaman diliminde gelirlerinin düşmesi; onarım harcamalarının artması, rakabe uygulamasının başlatılması gibi mali gerekliliklere veya deprem, sel, yangın, savaş vb. bölgedeki doğal ve beşerî olaylara hakkında bilgi verebilirler (Başol, 2014: 156-158). Bu çalışmada, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’nde yer alan 12177, 12978, 15495, 16578, 17178, 17238, 19040, 23231, 27252, 29673, 29690, 30872 numaralı Evkâf Muhasebe Defterleri kullanılmıştır.

Araştırma konusu olan Sayda Hz. Ömer Camisi Vakfı ile ilgili bilgi veren çalışmalar oldukça azdır. Sayda Hz. Ömer Camisi Vakfı ile az da olsa Gassan Münir Sinnu tarafından Şeriyeye sicillerine göre hazırlanmış *Medînetu Sayda: 1818-1860* isimli çalışmada bilgi bulunmaktadır (Sinnu, 1988). Bu çalışmada vakfa ait bir gelir kalemi dışında bilgi yer almamaktadır. Cami ile ilgili araştırmalar ise ağırlıklı olarak caminin kim tarafından yapıldığına dair veya mimari özellikleri hakkında bilgi veren çalışmalardan oluşmaktadır.

Vakıflar, hayır amaçlı müesseseler olarak herkes tarafından bilinir. Ancak vakıfların çok farklı yönleri de vardır. Vakıflar, tasarruf ve harcama, gelir ve servet dağılımı, yatırım ve üretim, istihdam ve ücret piyasası üzerinde etkisi olan iktisat veya ekonomiye bakan kuruluşlardır (Koyunoğlu, 2002: 150-180; 2014: 55-57). Vakıf eserleri, bir milletin tapu senetleridir ve tarihine, kültürüne değerli bir miras olarak tanıklık eder. Bir milletin veya devletin vakıf eserlerine verdiği önem, orada yaşayan insanların hak ve hürriyetlerine duyulan saygının bir göstergesidir. Sayda, Osmanlı padişahlarının özel ilgi gösterdiği şehirlerden biridir. Sayda’nın tarihine bakıldığında, bu ilginin sebepleri ortaya çıkar. Bu durum, vakıf eserlerinin sadece birer bina olmadığını, aynı zamanda bir toplumun inançlarını, değerlerini ve kimliğini yansıttığını kanıtlar. Dolayısıyla, vakıf eserlerinin korunması ve sahip çıkılması, bir toplumun kendisine ve geçmişine verdiği önemin bir ifadesidir.

Sayda, Doğu Akdeniz'in liman şehirlerinden bir tanesi ve Lübnan'da güney idari birimin merkezidir. Sayda, Beyrut'un yaklaşık 40 km güneyinde yer almaktadır. Sayda adının kökeni, Hz. Nuh'un oğlu Ham'ın büyük oğlu olan Kenan'ın en büyük oğlu Saydun'dan (Sidon) gelmektedir (Ritter, 1866: 107; Atvi, 1990: 104). Fenikeliler tarafından kurulmuş olan şehir antik dönemde sahildeki stratejik konumu ve limanını sebebiyle önemli bir ticaret yeriydi. Bu özelliği sebebiyle çevresindeki devletlerin ele geçirmek için mücadele ettiği bir yer olmuştur. Sayda, sırasıyla Mısır, Asur, Pers ve Makedonya Krallığı'nın idaresinde kalmış ardından M.Ö. 64'te Romalıların eline geçmiştir. Roma İmparatorluğu'nun 395'de ikiye ayrılmasından sonra Fenike bölgesi Doğu Roma'nın yani Bizans'ın sınırları içinde kaldı. Sayda'nın fethi Hz. Ömer döneminde, Hz. Ömer'in emri ile 635'de Ebû Ubeyde bin Cerrah kumandasındaki ordu tarafından Mercü'r-Rûm Savaşı'ndan sonra fethedilmiştir (Fayda, 2007: 45). Sayda, Dimaşk eyaletine bağlanmış olup buranın idaresi de Yezîd bin Ebû Süfyân'a bırakılmıştı. Ancak Yezîd'in Şam ve çevresindeki veba salgınında ölmesi üzerine yerine kardeşi Muaviye vali olarak tayin edildi. Muaviye, Sayda'ya ayrı bir ehemmiyet vererek şehirde donanma kurmuş, surlarını onarmış ve tahkimatını kuvvetlendirmiştir (Çelik, 2014: 15). Sayda, Emeviler'den sonra Abbasiler, Tolunoğulları, İhşîdîler ve Fatımîlerin hâkimiyetine girdi. Haçlılar, şehri 1100 yılında ele geçirdiler, ancak bölge sürekli el değiştirmeye devam etti. Haçlılar ve Müslümanlar arasındaki bu değişim 1260 yılına kadar sürdü. Bu yıl, Moğollar şehri harabeye çevirdi. 1291'de ise Memlûk Sultanı Nasır Muhammed bin Kalavun, Suriye sahillerinin tamamını ele geçirdi. Tapınak Şövalyeleri, Sayda'dan çekilmek zorunda kaldı ve şehir Memlûklerin eline geçti (Özaydın^{1997: 319}). Şehri geliştirmek için çeşitli yapılar inşa ettiler. Bunlar arasında medreseler, camiler, değirmenler, hanlar, pazar yerleri ve kanallar vardı. Yaptıkları yapıların devamlılığını sağlamak için de vakıflar kurdular.

Yavuz Sultan Selim, Mercidabık Savaşı'nda Memlûk ordusunu hezimete uğrattı ve Güney Şam ile Filistin'deki birçok önemli şehri Osmanlı topraklarına kattı. Bu şehirlerden bazıları Safed, Nablus, Kudüs, Aclun, Gazze ve çevreleriydi. Sayda da Aralık 1516'da Osmanlı hakimiyetine girdi (Uzunçarşılı^{1999: 287}; Hoca Saadetin, 1999: 331). Sayda, Osmanlı yönetimine girdiği ilk yıllardan itibaren gelişmeye ve önem kazanmaya başladı. 1614'te Safed, Sayda ve Beyrut beylerbeyliği kuruldu. 1660'ta Sayda eyaleti oluşturuldu. Sayda, bu eyaletin merkezi olarak belirlendi (Abu-Husayn, 1992:672-673; Koç, 2018: 60-61). 18. yüzyılın sonuna kadar önemli bir ticaret merkezi olan Sayda, bölgedeki idarecilerin tutum ve davranışları nedeniyle, 19. yüzyılın başlarından itibaren giderek küçülen ve çevredeki şehirlere nispeten önem kaybeden bir şehir oldu.

Suriye bölgesi ve Sayda da dahil olmak üzere Doğu Akdeniz kıyı şehirleri, 1833'te Kütahya Antlaşması ile Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa yönetimine bırakıldı. Ancak 1840'ta Londra Antlaşması ile Suriye bölgesi yeniden Osmanlı egemenliğine girdi. Bu olaylardan sonra Sayda eyaletinin merkezi Beyrut olarak değiştirildi. 1865'te Vilayet Nizamnamesi ile Sayda vilayeti kaldırılarak Suriye vilayetiyle birleştirildi. Sayda bu dönemde bir kaza merkezi oldu ve Beyrut Sancağı'na bağlandı. 1887'de Beyrut Vilayeti kuruldu ve Sayda, bu vilayetin Beyrut Sancağı içinde bir kaza olarak kaldı (Çelik, 2014: 40-44).

Sayda, 19. yüzyılın başında bir eyalet merkeziyken, 19. yüzyılın sonunda küçük bir kaza merkezine dönüştü. Sayda, ticari potansiyelini Beyrut ve Trablusşam'a kaptırdığı için, ticari hareketliliği azalan bir şehir haline geldi. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında ise Sayda, eski ihtişamını yitirmiş tarihi bir şehir olarak kaldı. Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'ndan sonra birçok toprağını kaybetti. Lübnan bölgesinde Osmanlı askerleri çekildikten sonra, 2 Ekim 1918'de İngilizler Sayda'ya girdiler. Ancak kısa bir süre sonra Sayda'yı Fransızlara teslim ettiler. Böylece 1516'da Osmanlı yönetimine giren Sayda, Osmanlı egemenliğinden çıktı.

1. Sayda Hz. Ömer Camisi'nin Fiziki Yapısı ve Özelliği

Sayda Hz. Ömer Camisi, aynı zamanda "Cami-i Kebir" ve "Cami-i Kebir-i Ömerî" isimleriyle de bilinir. Suriye sahilleri Hz. Ömer döneminde fethedildiği için, burada inşa edilen ilk camiler genellikle bu isimlerle adlandırılmıştır. Sayda Hz. Ömer Camisi, Sayda'nın en büyük ve en muazzam camilerinden biridir ve kendi ismiyle anılan mahallede, şehrin batısında yer alır. Caminin güneyinde Salik yolu, doğusunda ise Dârü'l-Emir Meydanı bulunmaktadır (Sinnu, 1988: 132).

Şehirdeki ilk mescit veya caminin tam olarak ne zaman yapıldığı belirsizdir, ancak ilk İslam fethinden sonra bir ibadethane inşa edilmiş olması muhtemeldir. 1047'de Sayda'yı ziyaret eden İranlı Seyyah Nâsır-ı Hüsrev, şehre girişte çok hoş, ferah ve güzel bir Cuma camisi olduğunu ve tüm mescidin nakışlı hasırlarla döşendiğini belirtmiştir (Nâsır-ı Husrev, 1967: 22; Jidejian, 2006: 198). Seyyah Nâsır-ı Hüsrev'in camiye isimlendirmemesine rağmen, onu Cuma camisi olarak nitelendirmesi, bu yapının Hz. Ömer Camisi olma ihtimalini güçlendiriyor.

Sayda Hz. Ömer Camisi'nin ne zaman yapıldığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Haçlılar şehre hâkim olduktan sonra, şehrin batısında, Akdeniz'e bakan yüksek bir konumda bir kilise veya şapel inşa edildiği belirtiliyor (Condé, 1960: 238-239; Salim, 1986: 147-148). Bazı kaynaklarda bu kilisenin St. John Kilisesi olduğu da belirtilmiştir (Zeyn, 1913: 108). Haçlıların bu dönemde şehri dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı korumak için surlar inşa ettiği bilinmektedir. Bu surların içerisine bir kilise inşa etmiş olmaları muhtemeldir. 1291 yılında Memlûkler'in şehri fethetmesiyle, mevcut kilisenin camiye dönüştürüldüğü ya da zaten var olan bir caminin bulunduğu ihtimalini değerlendirmek mümkündür.

Sayda Hz. Ömer Camisi, eski şehrin batısında, Akdeniz'e bakan yüksek bir höyük üzerinde konumlanmıştır. Tepenin denize doğru eğimli olan ve üzerinde batı revâğı¹ bulunan kısmında yapılan toprak analizi sonuçları, bunun yapay olduğunu göstermiştir. Muhtemelen caminin inşa edildiği yer, Haçlı kalesinin surlarının bazı parçalarını içermektedir. Haçlı kalesinden günümüze sadece birkaç duvar parçası ulaşmıştır.

Sayda Hz. Ömer Camisi, tarih boyunca doğal ve insanî felaketler nedeniyle birçok kez zarar görmüştür. Bunlar arasında, Sayda şehrinin deprem bölgesinde bulunması, caminin zarar görmesinde en etkili doğal faktörlerden biri olmuştur. Cami, Osmanlı yönetimi sırasında 1759'da meydana gelen en şiddetli depremlerden birini yaşamıştır. Bu deprem, aynı zamanda meşhur Şam Depremi olarak da bilinir (Ambrose vd., 1989: 4007-4013) ve artçılarıyla birlikte kırk beş gün boyunca devam etmiştir. Hz. Ömer Camisi dâhil olmak üzere şehrin kale, cami, mescit, han ve evlerinin büyük bir kısmı yıkılmış ve şehirde büyük hasarlara neden olmuştur. Depremle birlikte Sayda ve çevresinde yedi-sekiz bin kişi hayatını kaybetmiştir.² 19. yüzyılda meydana gelen doğal ve insani felaketler, Sayda'yı olumsuz şekilde etkilemiştir. 1837'deki depremde şehirde yaklaşık yüz ev hasar görmüştür (Eiselen, 1907: 100). 1840'ta ise Sayda şehri, Avusturya ve İngiltere deniz filosunun saldırısına uğramış ve bu saldırı sonucunda Hz. Ömer Camisi de zarar görmüştür.³ 1868 depreminde insanlar yaralanmış ve malları zarar görmüştür (Ahmed Lütfi Efendi, 1989: 15). 1887'deki depremde ise şehirde ciddi hasarlar meydana gelmiştir (Springett, 1922: 814). Bu depremde Sayda Hz. Ömer Camisi'nin yarısından fazlası iş göremez hale gelmiştir. Ocak

1 Revâk: Genellikle bir binanın avlusunda ya da dış cephelerinde yer alan revâk çatısı sütunlarla desteklenmiş, yarı kapalı, uzulamasına bir mekân halindedir. Üstü düz dam, tonoz ya da kubbelerle örtülü olabilen revakta desteği sağlayan dizi halindeki sütunlar kemerlerle birbirine bağlanır (Mülâyim, 2008: 22-24).

2 BOA, C.DH, 233-11626, 25 Rebiülâhir 1173 H.; BOA, C.AS, 647-27201, 25 Rebiülâhir 1173 H. Bu deprem o kadar şiddetli olmuştur ki deprem Safed'de dahi hissedilmiş ve buradaki bazı yapılar da zarar görmüştür. BOA, C.ADL, 40-206, 13 Receb 1203 H. (9 Nisan 1789 M.).

3 1831'de Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devleti'ne isyan etmiş ve 1833'te Osmanlı Devleti ile Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Kütahya anlaşmasını imzalamışlardı. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti, Doğu Akdeniz ve çevresini Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'ya bırakmıştı. 1840 yılında imzalanan Londra antlaşması sonrasında Osmanlı, Avusturya ve İngiltere harp gemilerinden bir filo oluşturulmuştu (Karal, 2007:197-203).

1891 tarihli arşiv kaydına göre⁴ yapılan keşifte, caminin tamiri için 184.016,5 kuruşa ihtiyaç olduğu belirlenmiştir. Ancak, cami vakfının geliri bu miktara yetmemiş ve şehir halkının da fakir olması sebebiyle caminin tamiri gerçekleştirilememiştir. Bu durum karşısında caminin yeniden inşa masraflarının merkezi hükümet tarafından karşılanması talep edilmiştir.⁵ Eylül-Ekim 1893'te, caminin tamir edilmemesi ve sert hava koşulları nedeniyle diğer kısmının da zarar gördüğü belirtilmiştir. Bu durum üzerine 60.000 kuruş ilave bütçe talep edilerek caminin tamamının yenilenmesi istenmiştir. Bu istek karşısında Sultan II. Abdülhamid, caminin tamirat masraflarının Sultan Mustafa Han Vakfı bütçesinden karşılanmasını emretmiştir.⁶ Bu yardımla caminin yeniden inşası sağlanmış ve ibadete açılmıştır. Bu tamirat sonucunda, kapısının üstüne Sultan II. Abdülhamid tarafından yapıldığına dair bir kitabe asılmıştır.⁷ Bu kitabe günümüzde hala varlığını sürdürmektedir.

Cami 1870 ve 1895 yıllarında tadilat ve onarımlardan geçirilmiştir. Ancak bu tadilatlar caminin orijinal yapısını bozmuştur. Mescidin tonozları, güney revağının üç kubbesi ve avluya açılan doğu kapısı 1895'teki onarımlarla yeniden yapılmıştır (al-Radi, 1994:39). Caminin minaresinin 1848-49 yıllarında yapıldığı üslubundan anlaşılmaktadır. Camiye her müdahale, aslına zarar vermiştir. Caminin bozulmasına birçok sebep vardır. Deniz rüzgarlarının getirdiği tuz ve kum taşı, mevsimsel sıcaklık değişimi, maddi kaynak eksikliği ve zamanında uygun olmayan tadilat ve onarımlar, caminin dokusunu bozmuştur.

1982'de İsrail'in Lübnan'ı işgal ettiği sırada, Sayda Limanı İsrail askeri güçlerince bombalandı. Bu saldırı sonucu cami kullanılmaz hale geldi. Caminin bazı bölümleri kısmen çöktü, minaresi duvardan ayrıldı ve cami büyük hasar gördü. Cami, yıkıldıktan sonra 1983'te restorasyona başlandı ve 1986'da tamamlandı. Restorasyonla birlikte, duvarlar, iskeleler, kemerler, tonozlar, kubbeler, caminin çatısı ve minaresi dahil olmak üzere yıkılan tüm unsurlar yeniden yapıldı. Yeni ahşap kapı ve kepenkler, renkli camlı alçı kafesli pencereler aslına uygun olarak yenilendi. Caminin bulunduğu tepe sağlamlaştırıldı. Çatlaklar kireç, alçı, kül ve kum karışımıyla dolduruldu ve caminin temelleri güçlendirildi. Toprağı tutmak için betonarme bir istinat duvarı da yapıldı (al-Radi, 1994: 41-43).

Hz. Ömer Camisi, şehrin batı yakasında deniz kıyısında bulunan eski şehrin yoğun nüfuslu bir bölümünde yer alır. Caminin kuzey ve doğu cephelerini çevreleyen evler, bir okul ve bir hamam bulunmaktadır. Caminin ana girişi, kuzeydeki hamamdan camiye giden dar bir şeritten sağlanır. İkinci ve daha yeni bir giriş ise, camiye Zahr al-Amir Caddesi'ne bağlayan doğu revakında bulunur.

Caminin planı sadedir; kuzey revaktan giriş yapılarak her tarafında revak bulunan açık bir avluya ulaşılır. Dikdörtgen şeklindeki uzun ibadethaneye, duvarlardan yükselen dört çapraz tonozlu ve dış payandalarla desteklenen güney revağından girilir. Diğer revaklar, payandalarla desteklenen sivri kemerler üzerinde dört çapraz tonozlu olup, sadece güney revağının orta bölümü üç kubbe ile örtülüdür. Batı revakı en derin olanıdır ve eğimli bir çatı ile örtülüdür. Minare, harimin kuzey duvarında merkezi olarak konumlanmıştır. Binanın toplam zemin kat alanı 1.500 metrekare, toplam alanı ise 1.975 metrekaredir (al-Radi, 1994: 43).

2. Sayda Hz. Ömer Camisi Vakfı'nın Gelirleri

Hz. Ömer Camisi vakfının tam olarak kim tarafından ve ne zaman kurulduğu bilinmemekle birlikte muhtemelen cami inşası ile birlikte kurulmuştur. Osmanlı Devleti, Sayda'yı ele geçirdikten sonra devlet politikası olarak kendisinden önceki vakıf eserlerini aynı şekilde korumuş ve vakıfların devamı için gereken

4 BOA, İ.DH. 1214-95040, 21 Cemaziyelevvel 1308 H.

5 BOA, ŞD. 338-4, 09 Muharrem 1310 H.; BOA, İ.EV. 1-17, 03 Safer 1310 H.

6 BOA, ŞD. 127-5, 02 Rebiülevvel 1311 H.; BOA, İ.EV. 4-56, 16 Rebiülevvel 1311 H.; BOA, BEO. 285-21324, 20 Rebiülevvel 1311 H.

7 BOA, Y.MTV. 107-22, 23 Rebiülâhir 1312 H.

özeni göstermişti. Osmanlı Devleti, bir yeri ele geçirdiğinde ilk olarak orada genel bir nüfus ve arazi sayımı yaptırır. Sayım bilgilerinin kaydedildiği defterlere *Tahrir Defteri* denir. Tahrir defterlerine o bölgedeki mülklerin yanı sıra vakıflar da kayıt edilirdi. Osmanlı Devleti, Sayda'yı ele geçirdikten sonra Hz. Ömer Camisi Vakfı ile ilgili ilk bilgiler 602 numaralı Evkâf Tahrir Defterinde kayıtlıdır (BOA. TD, nr. 602: 143-144). Söz konusu defter 990 H. (1583 M.) tarihidir. Defterde cami vakfı, "Kal'a mahallesinde Câmî'-i Kebîr" olarak kayıtlıdır. Defterde cami vakfına ait gelirler mevcut olup gelir miktarı, masraflar ile personele ait bilgiler bulunmamaktadır. Defterde vakfa ait gelir kalemleri şu şekilde kayıtlıdır;

"Kıt'a arz-ı bostânü'l-cedîd civar-ı m.; Kıt'a arz-ı bostânü'l-âdvi civar-ı m.; Bostânü'l-meşârik; Arz-ı bostânü'z-zâhirî; Muhakere-i bostân-ı İbnü'n-Nusayri; Muhakere-i bostân-ı İbn-i Yasin; Arz-ı bostânü'z-zâhirî; Muhakere-i bostân-ı İbnü'n-Nusayri; Muhakere-i bostân-ı İbn-i Yasin; Muhakere-i bostânü's antih; Muhakere-i kürüm-i cuybâre; Muhakere-i kürümîn-i Necmeddin; Muhakere-i el-Mahsun tâbi'-i m.; Dekâkîn fî sûki'l-fevkânî 4 bâb; Hammâmü's-sagîr, fî mahalleti'd-dekâkîn; Muhakere-i kıt'a el-tarakî; Girâs-ı zeytûn fî arz-ı besâtîn 6 şecer, fî arzı delhum 7 şecer"

Evkâf tahrir defterine göre 16. yüzyılda cami vakfının 4 adet dükkânı, 1 adet hamamı, bostanları ile muhakere ve arsalarından gelirleri vardı. Bunlar içerisinde *muhakere* kelime olarak *hukr* kelimesinden türemiştir. Hukriye ise, bir vakıf arsayı muayyen bir ücret mukabilinde tasarruf altında tutmaktır (Berki, 1965: 22, 25). Kayıtlar arasında dikkat çeken bir diğer husus ise, vakfa ait 13 adet ağaç veya fidanın vakfın gelirler arasında yer almasıdır. Bu ağaçlar veya fidanlar, "girâs-ı zeytun" olarak kaydedilmiştir. 16. yüzyıla ait kayıtlara göre, vakıf mülklerinden şehrin tarım ağırlıklı bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada, Evkâf Muhasebe Defterleri incelenerek, vakıfların gelir, gider ve personel durumları hakkında bilgi edinilmeye çalışılmıştır. Bu defterlerde hem gelir hem de gider bilgileri bulunabilirken, bazılarında sadece gelir veya giderlere ait bilgiler yer alır. Bazı defterlerde detaylı bilgiler bulunurken, bazılarında sadece toplam miktarlar belirtilmiştir. Defterlerdeki kayıtların zaman aralığı da değişkenlik gösterir; bazılarında bir yıla ait bilgiler, bazılarında üçer aylık veya bir aylık bilgiler bulunur. Bu nedenle çalışmada, gelir, gider ve görevli personele ait bilgiler bazen yıllık, bazen de aylık olarak verilmiştir. Defterlerin bu özelliklerinden dolayı, elde edilen bilgilerin karşılaştırılması ve analizi zorluklar içermektedir. Bu zorlukların üstesinden gelmek için, defterlerdeki bilgilerin standartlaştırılması ve birleştirilmesi yoluna gidilmiştir. Böylece, vakıfların gelir, gider ve personel durumları yıllık veya aylık olarak sunulabilmiştir.

İncelenen dönemde vakıf gelirlerini dükkân, hamam, ev, ahır, kemeraltı, oda, mağaza, ihkâr (hukriye), bostan, zeytin mahsulü, sadaka ile bir önceki yıldan kalan gelir fazlası oluşturmuştur. Vakıf mülkleri içerisinde en fazla gelir getirenler dükkânlardır. Vakfın, Sayda'da 3 adet ve Beyrut'ta 10 adet olmak üzere toplamda 13 adet dükkânı bulunmaktadır. Sayda'daki dükkânlardan 2 tanesi Maslabiyye mahallesinde, biri ise Neccarin (Marangozlar) çarşısında yer almaktadır (BOA, Ev.d, nr. 29673: 6a.). Beyrut'taki dükkânları büyük olasılıkla Saydalı bir hayırsever tarafından vakfedilmiştir. Vakfın en fazla gelir getiren mülkleri Beyrut'taki dükkânlardır. Örneğin, vakfın 1848-1851 tarihleri arasındaki üç yıllık toplam gelirinin %83'ü Beyrut'taki dükkânlardan elde edilmiştir. Beyrut'taki dükkânlardan elde edilen gelir, vakfın toplam gelirinin 1858-59'da %75'ini, 1860-62'de %79'unu, 1866-67'de ise %44'ünü oluşturmaktadır. Ancak, 1901 tarihli kayıtlarda Beyrut'taki dükkânlar gelir kalemleri içerisinde yer almamaktadır.

Tablo 1: Sayda Hz. Ömer Camisi Vakfı'nın Yıllara Göre Gelir Tür ve Miktarları⁸

Gelir Türleri	1844-45	1848-51	1851-52	1854-55	1858-59
Dükân	6 adet	3 adet (307,5 kuruş)	3 adet (152 kuruş)	3 adet (140 kuruş 20 para)	3 adet (134 kuruş)
Dükân Beyrut'ta	-	10 adet (10025 kuruş)	10 adet (3875 kuruş)	10 adet (1697 kuruş 8 para)	10 adet (1164 kuruş 23 para)
Hamam	1 adet	1 adet (1459 Kuruş 10 para)	1 Adet (1500 kuruş)	1 adet (323 kuruş 10 para) 5 aylık	Harabe
Ev	-	1 rub'9 6 kırat10 (113 Kuruş 30 para)	1 rub' 6 kırat (100 kuruş)	6 kırat (87 kuruş 20 para)	1 rub' (100 kuruş)
Istabl (Ahır)	-	1 adet (8,5 kuruş)	-	-	-
Kemeraltı	-	-	-	20 kuruş	16 kuruş
İhkâr (Hukre)	78 Kuruş	223,5 kuruş	74 kuruş 20 para	70 kuruş 37 para	80 kuruş
Sadaka	-	-	-	45 kuruş	58 kuruş
Fazla Gelir (Önceki Yıldan)	1259 H. yılı (1312,5 Kuruş)	-	-	-	-
Toplam Gelir	6267 Kuruş 8 Para	12137 kuruş 27 para	5711 kuruş 20 para	2403 kuruş 15 para	1552 kuruş 23 para

Gelir Türleri	1860-62	1866-67	1901-1902	1907-1908
Dükân	3 adet (255 kuruş)	3 adet (250 kuruş)	3 adet (330 Kuruş)	3 adet (177 kuruş 20 para)
Dükân Beyrut'ta	10 adet (3049 kuruş)	10 adet (1901 kuruş 26 para)	-	-
Hamam	Harabe	Harabe	1 adet 2750 kuruş	1 adet (210 kuruş)
Ev	1 rub' 11 (208 kuruş)	1 rub' (150 kuruş)	1 rub' (156 kuruş 10 para)	1 rub' (68 kuruş)
Istabl (Ahır)	---	25 Kuruş	30 kuruş	-

8 BOA, Ev.d, nr. 12177: 3a. (22 Ocak 1844- 9 Ocak 1845); BOA, Ev.d, nr. 12978: 64b. (27 Kasım 1848- 26 Ekim 1851); BOA, Ev.d, nr. 12978: 65b. (27 Ekim 1851- 14 Ekim 1852); BOA, Ev.d, nr. 15495: 7b. (24 Eylül 1854- 12 Eylül 1855); BOA, Ev.d, nr. 16578: 9a. (11 Ağustos 1858- 30 Temmuz 1859); BOA, Ev.d, nr. 17238: 19a. (20 Temmuz 1860- 28 Haziran 1862); BOA, Ev.d, nr. 17178: 71. (16 Mayıs 1866- 4 Mayıs 1867); BOA, Ev.d, nr. 29673: 6a. (20 Nisan 1901- 9 Nisan 1902); BOA, Ev.d, nr. 30872: 9a. (14 Aralık 1907- 13 Mart 1908).

9 Rub': Dörtte bir veya çeyrek anlamına gelmektedir.

10 Kırat: Vakıf muhasebe defterlerinde kırat, yirmi dörtte bir (1/24) anlamına gelen hisseyi tarif etmek için kullanılmıştır.

11 Bu kayıta yanlışlıkla dükân olarak kayıt edilmiştir.

Sayda Hz. Ömer Camisi (Cami-i Kebir) Vakfı 1844-1908

Kemeraltı	1 adet (32 kuruş)	-	-	-
Oda	-	-	1 adet (41 kuruş 25 para)	1 adet (9 kuruş)
Mağaza	-	120 kuruş	-	-
Müsakkafât	-	380 kuruş	-	-
Zeytin mahsulü	146 kuruş	630 kuruş	-	-
Bostan	-	---	900 kuruş	-
İhkâr (Hukre)	159 kuruş 10 para	61 kuruş	-	-
Fazla Gelir (Önceki Yıldan)	-	1282 yılı (845 kuruş 20 para)	-	-
Toplam Gelir	3838 kuruş 10 para	4363 kuruş 6 para	4207 kuruş 35 para	435 kuruş 5 para

Vakfın mülklerinden biri de hamamdır. 602 numaralı Evkâf tahrir defterinde “Mahalle-i Dekâkin’de Hamamu’s-Sağır” olarak kayıtlıdır. Ancak evkâf muhasebe defterlerinde “Hamamu’s-sûk” olarak kaydedilmiştir ve Sâha sokağında, Battah Camisi’nin yakınında yer almaktadır. 1858-59 tarihli kayıta hamamın harap olduğu belirtilmiştir. Ancak 1901-1902 tarihinde gelir kalemi içerisinde tekrar yer alarak o yıl vakfa en fazla gelir getiren mülk olmuştur. 1874 tarihli Evkâf Muhasebe Defterinde, hamamın tamiri için Haziran-Eylül arası üç aylık süre zarfında 517 kuruş harcadığı ve böylelikle hamamın yeniden tamir edilmeye başlandığı belirtilmiştir (BOA, Ev.d. nr. 23231: 3b.). Tamiratın tamamlanmasıyla hamam yeniden faaliyete geçmiştir. Bu durum, vakfın mülklerini koruma ve onarma konusunda özenli olduğunu göstermektedir.

Vakfın gelirlerinden biri, Hâretü’l-Kassas mahallesinde bulunan bir rub’ veya altı kırat hisse evden sağlanmaktadır. Vakfın bir de ahır bulunmaktadır. Ancak bu mülkünden elde ettiği gelir, yıllara göre 8,5 kuruş ile 30 kuruş arasında değişmektedir ve bu mülkünden sürekli gelir elde edilememiştir. Vakfın gelir elde ettiği bir diğer mülk ise kemeraltı¹² idi. Vakfın, 1854 ile 1862 tarihleri arasında yıllık ortalama 16 kuruş gelir elde edilen 1 adet kemeraltısı bulunmaktadır. 1901’den itibaren vakıf mülkleri içerisinde 1 adet oda da yer almaktadır. Odalar genellikle bekâr kişiler, yalnız yaşayan fakirler, işyerinde çalışan işçiler veya sürekli hareket halinde olan tüccarların konakladığı yerlerdir. Vakfın odası, Zuveytin mahallesinde bulunmaktaydı (BOA, EV.d, nr. 29673: 6a).

Vakıf gelirleri içerisinde 1866-67 yılında, dükkânlardan daha büyük ticari mekân olan bir mağaza yer almıştır. Ancak bu yıl dışında vakfın kayıtlarında mağaza geliri bulunmamaktadır. Yine aynı yıl, vakfa gelir sağlayan ve üstü kapalı yer anlamına gelen “müsakkafât” olarak kayıt edilmiş bir gelir kalemi bulunmaktadır ve bundan yıllık 380 kuruş gelir sağlanmıştır.

12 Üst örtüsü tonoz yapılı küçük dükkânlar olarak tanımlanacağı gibi, genellikle bir binanın avlusunda ya da dış cephelerinde yer alan revâklara benzeyen bu yapılar çatısı sütunlarla desteklenmiş, yarı kapalı, uzunlamasına bir mekân halinde olan yapılarıdır (Mülâyim, 2008: 22-24). Kemeraltıları, genellikle sıcak iklimlerin hâkim olduğu yerlerde yaygındır. Böyle bir mekân yağmur ve rüzgârdan çok güneşten korunma açısından daha işlevseldir. Kemeraltı, üstünde bir kemerin bulunduğu yer anlamına gelmekle birlikte, sokak ve caddeler ile bunların giriş ve çıkışlarında veya bazı yapıların başka bir yapı ile bağlandığı yerleri ifade etmektedir. Ticaretin yoğun olduğu şehirlerde çarşı ve pazarların bütün alanları kıymetli idi. Küçük bir tezgâhın sığabildiği her yer değerlendirilmekteydi. Bu mekânlar insanların yoğunlukla bulunduğu çarşı ve pazar gibi yerlerin giriş ve çıkışlarındaki bağlantı noktaları da ticarî amaçla kullanılmaktaydı. Buralar mülk olarak kişiler arasında devredildiği gibi aynı zamanda vakfedilmişlerdi. Kemeraltı olarak ifade edilen bu yerler vakıflar tarafından kira karşılığı işletilmisti (Çelik, 2016: 121-122).

Vakfın gelir kalemi içerisinde ihkâr ve hukriye olarak ifade edilen gelirleri de vardır. İhkâr, bir yer üzerinde bina yapmak ve ağaç dikmek üzere yıllık muayyen bir meblağla ve bekâ şartıyla o yeri isticar etmek şeklinde tanımlanmıştır. Hukriye ise, bir vakıf arsayı muayyen bir ücret mukabilinde tasarruf altında tutmaktır (Berki, 1965: 22, 25). Bu mülkler muhtemelen vakfın 16. yüzyıldaki sebze yetiştirilen bahçe ve bostanlarının kiraya verilmesiyle elde edilen gelirleridir. İhkar olarak yıllık ortalama 68 ile 80 kuruş arasında gelir elde edilmiştir. Vakfın gelirleri arasında 1836'da bir bostan da bulunmaktadır. Bu bostan, kayıtlarda Bostanu'l-Dehri olarak geçmektedir (Sinnu, 1988: 481). 1901-1902 kayıtlarında vakfın bostanından 900 kuruş gelir elde edildiği görülmektedir. Ayrıca, vakfın 1860-1862 ve 1866-1867 tarihli gelir kayıtlarında zeytin mahsulünden gelir elde edildiği belirtilmiştir. Ancak bu gelir kalemi, bu tarihlerden önceki ve sonraki kayıtlarda mevcut değildir.

Vakfın gelir kaynaklarından biri, hayırseverlerin bağışladığı sadakalardır. Sadaka geliri, 1854-55 yılında 45 kuruş iken, 1858-59 yılında 58 kuruşa yükselmiştir. Vakfın gelirleri arasında, bir önceki yıldan kalan artık gelir de bulunmaktadır. Bu gelir, 1844-45 yılında 1312 kuruş 20 para iken, 1866-67 yılında 845 kuruş 20 paraya düşmüştür.

3. Sayda Hz. Ömer Camisi Vakfı'nın Giderleri

Cami vakıfları, insanların ibadetlerini yerine getirmelerine olanak sağlamak için kurulmuştur. Bu amaçla, caminin ve vakıf mülklerinin bakım, onarım, temizlik, aydınlatma ve su gibi ihtiyaçlarının karşılanması, ayrıca Miraç, Mevlit, Regaip, Berat gibi kandiller, Ramazan ve Kurban bayramları gibi özel günlerde yapılan harcamalar ile çeşitli unvanlarda istihdam edilen görevlilere ödenen ücretler vakfın gider kalemlerini oluşturmaktadır.

Sayda Hz. Ömer Camisi vakfında, dini hizmetlerin yerine getirilmesi için imam, hatip ve müezzin görev yapmıştır. Camide istihdam edilen personelin başında imam bulunmaktadır. Sayda Hz. Ömer Camisi'nde görevli olarak sadece bir imam görev yapmıştır. İlgili imam, aynı zamanda hatiplik görevini de üstlenmiştir. Hitabet, Arapça aslı hatâbe olan kelime *hutbe okuma, güzel söz söyleme, vaaz ve nasihat etme* gibi anlamlara gelir. Konuşan kişiye hatip, yaptığı konuşmaya da hitâbe denir (Kaya, 1998: 156). İncelenen dönemde, imam ve hatip olan kişi, iki görev için aylık ortalama 100 kuruş maaş almıştır. Kayıtlara göre, 1858'den 1889 yılına kadar imam hatip görevini Şeyh Zekeriya Efendi üstlenmiştir. Şeyh Zekeriya Efendi, aynı zamanda vakıfta beratlı olarak çalışan tek görevliydi (BOA, EV.d, nr. 19040: 4b). Şeyh Zekeriya Efendi'nin ardından bu göreve Şeyh Mustafa atanmıştır.

Sayda Hz. Ömer Camisi'nde en çok istihdam edilen görevliler, müezzinler olmuştur. Sözlükte çağrıda bulunan, ezan okuyan, *kâmet getiren kimse* manasındaki müezzin kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de *münâdî* anlamında iki âyette geçmektedir (Küçükbaşçı, 2006: 489). Camide, yıllara göre sayıları 3 ile 4 adet arasında değişen müezzinler görev yapmıştır. Müezzinler, reis-i müezzin veya müezzin-i evvel, müezzin-i sâni, müezzin-i sâlis, müezzin-i tesbih, müezzin-i subh, mağrib ve'l-i-ışâ', müezzin-i zuhr ve'l-'asr, unvanlarıyla kayıt edilmişlerdir. Bu unvanlar, öğle ve ikindi, akşam ve yatsı ile sabah namazları için farklı müezzinlerin görevlendirildiğini göstermektedir. Müezzinlere, yıllara göre farklı ücret ödenmiştir. Vakıfta, farklı tarihlerde Kur'an-ı Kerim okumakla görevlendirilmiş, Hafız ve Tâli-i Kur'an-ı Kerim unvanlı personel istihdam edilmiştir.

Camide su yolcu veya râh-ı âb unvanıyla personel görevlendirilmişti. Bu görevli caminin suyollarının yapımı, bakım ve onarımı, korunması, suların ölçülmesi ve dağıtılmasıyla ilgili bütün işlerden sorumluydu (Martal, 2010: 1). Bu görevliye aylık ortalama 6 kuruş ücret ödenmiştir.

Vakfın yönetiminden sorumlu olan mütevelliye ait bilgiler, sadece 1845-46 ve 1848-51 tarihli kayıtlarda mevcuttur. 1845-46'daki kayıt, vakfın mütevellisinin es-Seyyid Şakir Efendi olduğunu ve yıllık ücretinin

Sayda Hz. Ömer Camisi (Cami-i Kebir) Vakfı 1844-1908

495 kuruş 16 para olduğunu göstermektedir (BOA, EV.d, nr. 12177: 3a.). 1848-51'deki kayıt ise, mütevellî olarak görev yapan kişinin aynı zamanda câbî olarak da görev yaptığı anlaşılmaktadır. Câbî, vakfa ait kira gelirlerini toplamakla görevli bir personeldir. Mütevellî ve câbî vazifeleri için 1848-51'de yıllık olarak toplam 606 kuruş 35 para ödenmiştir (BOA, EV.d, nr. 12978: 64a).

Sayda Hz. Ömer Camisi'nde, mîkatî veya muvakkit, nazır, müderris gibi görevlilerin bulunmadığı görülmektedir. Bu durum, bölgedeki diğer camilerle Sayda Hz. Ömer Camisi'nin yönetim yapısının ve sunduğu hizmetlerin diğer camilere göre farklı olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca, görevli sayısı bakımından da, Sayda Hz. Ömer Camisi'nde ortalama 6-7 kişi görev yaparken, bu sayı Beyrut Hz. Ömer Camisi'nde 20-23 kişi (Çelik, 2016: 126) ve Trablusşam Ulu Camisi'nde ise 18-19 kişidir (Çelik, 2020:145-147). Bu bilgiye göre, Sayda Hz. Ömer Camisi personel istihdamında bu camilerin üçte biri kadar görevli çalıştırmıştır. Bu durum, caminin yönetim yapısının ve hizmetlerinin diğer camilere göre daha sınırlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 2. Sayda Hz. Ömer Camii Görevlileri ve Yıllara Göre Ücretleri¹³

Görevli	1858-59 Kuruş (1 Yıllık)	1860-62 ¹⁴ Kuruş (20 Aylık)	Görevli	1864 Kuruş (1 Aylık)	1865-67 Kuruş (18 Aylık)	Görevli	1874 Kuruş (3 Aylık)
İmam-ı Hatip Şeyh Zekeriya Efendi	1200	2000	İmâm-ı Hatip Şeyh Zekeriya Efendi	100	1800	İmâm-ı Hatip Şeyh Zekeriya	300
Müezzin-i evvel Halil Sabbah	270	166,5	Müezzin-i evvel Halil Sabbah	22,5	540	Müezzin-i evvel Halil Sabbah	90
Müezzin-i sâni Yunus Kerce	120	440	Müezzin-i sâni Salih Kerce	10	270	Müezzin-i sâni Yusuf Vehbe	45
Müezzin-i sâlis Ahmed Kerce	100	200	Müezzin-i sâlis Davud	8 Kuruş 10 para	180	Müezzin-i sâlis İbrahim	30
Müezzin-i Tesbih	25	25	Suyolcu İbrahim	6	108	Kayyum ve Ferraş Şeyh Muhammed el-Mısrî	150
Râh-ı âb Muhammed Acl	72	--	Kayyum ve Ferraş Şeyh Muhammed	50	900	Suyolcu Seyyid Ahmed	18
Kayyum Şeyh Muhammed el-Mısrî	540	1000					
Personel Sayısı	7 Kişi	6 Kişi	---	6 Kişi	6 Kişi	---	6 Kişi
Toplam Miktar	2327 Kuruş	3831 Kuruş 20 para	---	196 Kuruş 30 Para	3798 Kuruş	---	633 Kuruş

13 BOA, EV.d, nr. 16578: 9a. (11 Ağustos 1858- 30 Temmuz 1859); BOA, EV.d, nr. 19040: 4b. Defter H. 10 Muharrem 1281 (15 Haziran 1864) tarihli olup sadece bir aylık gelirleri kayıtlıdır; BOA, EV.d, nr. 17178: 71. (13 Eylül 1865- 12 Mart 1867); BOA, EV.d, nr. 23231: 3b. (13 Haziran 1874- 11 Eylül 1874); BOA, EV.d, nr. 25531: 4b. (13 Haziran 1883- 11 Eylül 1883); BOA, EV.d, nr. 27252: 5a, 25a, 42a, 135a. (13 Mart 1889 – 11 Nisan 1889); BOA, EV.d, nr. 29690: 5a. (14 Aralık 1902- 13 Mart 1903).

14 Bu kayıta toplam 20 aylık ücret ödendiği kayıt edilmiştir.

Görevli	1883 (1 Aylık)	Görevli	1889 (1 Aylık)	Görevli	1902-1903 (3 Aylık)
İmâm-ı Hatip Şeyh Zekeriya	100	İmâm-ı Hatip Şeyh Zekeriya	100	İmâm-ı Hatip Şeyh Mustafa	300
Müezzin-i evvel Hacı Muhammed	15	Müezzin Reisi İbrahim	10	Tâî-i Kuran-ı Kerim Şeyh Tayfur	37 Kuruş 20 Para
Müezzin-i sâni Salih Sabbah	15	Müezzin Hacı Mahmud	15	Müezzin-i subh, mağrib ve'l-ışâ', Hacı Mahmud	90
Müezzin İbrahim	10	Müezzin İbrahim	15	Müezzin-i zuhr ve'l-'asr Salih	45
Kayyum ve Ferraş Şeyh Muhammed	50	Kayyum ve Ferraş Hacı Muhammed	50	Kayyum ve Ferraş Hacı Muhammed	150
Suyolcu Ahmed	6	Suyolcu Hacı Ahmed	3	Suyolcu Hasan	9
Müezzin-i sâlis Abdulhalim	15	Hafız Şeyh Ahmed	12 Kuruş 20 Para	Müezzin Reisi Hacı Ahmed	30
Personel Sayısı	7 Kişi	---	7 kişi	---	7 Kişi
Toplam Miktar	211 Kuruş	---	220 Kuruş 20 Para	---	671 Kuruş 20 Para

Personele yapılan ödemeler dışında, vakfın diğer giderleri caminin ve vakıf mülklerinin bakımını, onarımını, temizliğini, aydınlatmasını ve su gibi ihtiyaçlarını karşılamayı; ayrıca Miraç, Mevlit, Regaip, Berat gibi kandiller ile Ramazan ve Kurban bayramları gibi özel günlerde yapılan harcamaları içermektedir. Sayda Hz. Ömer Camisi Vakfı'nın en büyük gider kalemi, caminin ve vakıf mülklerinin bakımını, korumasını ve tamiratını kapsamaktadır. Bu amaçla 1848-51 yıllarında 1230 kuruş harcanmıştır. Vakfın giderleri arasında, vakfın sürekli gelir sağladığı mülklerinin tamiri için yapılan harcamalar da bulunmaktadır. Örneğin, 1858-59'da vakfa ait bir evin yeniden yapılması için 984 kuruş harcanmıştır. Ayrıca, cami vakfının hamamı için 1848-51'de 209 kuruş, 1854-55'te ise 316 kuruş harcama yapılmıştır. Ancak, bu harcamalara rağmen hamam 1858-59'dan sonra uzun süre kullanılmamış ve 1874'te 517 kuruş harcama yapılarak yeniden faaliyete geçirilmiştir. Bu harcamalar, vakfın kendi mülklerini ayakta tutmak için çaba gösterdiğini göstermektedir. Ancak, dikkat çeken bir nokta, vakfın mülklerinin bakım ve onarımı için vakfın gelirlerinden yüksek miktarlarda harcama yapılırken, caminin tamiri için 1854-55'te sadece 134 kuruş harcama yapılması ve diğer yıllarda çok düşük miktarların harcanmış olmasıdır. Bunun sebebi, caminin deprem ve diğer nedenlerle hasar görmesi ve vakıf gelirlerinin bu tamir masrafını karşılamaya yetmemesidir. Bu masrafın karşılanması ve caminin ibadete açılması için merkezi hükümetten yardım talep edilmiş ve yapılan yenileme ile cami yeniden ibadete açılmıştır. Camiye gelenlerin abdest alması için su yolları yıllık olarak bakım ve onarımdan geçirilmiştir. Bunun için yıllara göre 7 kuruş ile 224 kuruş arasında değişen harcamalar yapılmıştır.

Tablo 3. Sayda Hz. Ömer Camii Vakfı'nın Yıllara Göre Gider Tür ve Miktarları¹⁵

Gider	1848-51		1854-55		1858-59		1860-62		1866-67		1874		1883	
	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Zeytinyağı (Kıyye)	---	---	394	25	392	30	888	30	1241	36	182	5	2	30
Hasır (Adet)	---	---	---	---	125	---	144	---	---	---	---	---	---	---
Kandil ve Şamdan	---	---	4	---	---	---	37	20	---	---	---	---	2	30
Gazyağı	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	14	30

15 BOA, EV.d, nr. 12978: 64a. (1848-51); BOA, EV.d, nr. 15495: 7b. (24 Eylül 1854- 12 Eylül 1855); BOA, EV.d, nr. 17178: 71. (16 Mayıs 1866- 4 Mayıs 1867); BOA, EV.d, nr. 23231: 3b. (13 Haziran 1874- 11 Eylül 1874); BOA, EV.d, nr. 25531: 4b. (13 Haziran 1883- 11 Eylül 1883).

Sayda Hz. Ömer Camisi (Cami-i Kebir) Vakfı 1844-1908

Süpürge, Sabun, ibrik	---	---	57	---	29	20	51	20	62	30	9	---	3	30
Su Yolunun Tamiri	---	---	213	15	7	20	171	---	224	25	16	35	40	10
Hamamın Tamir ve Tadilatı	209	---	316	10	---	---	---	---	---	---	517	10	55	---
Caminin Tadilat ve Tamirâtı	---	---	134	---	---	---	---	---	---	---	5	10	5	---
Mülklerin Tamir ve Tadilatı	1021	37	120	4	984	5	174	20	81	---	---	---	3	35
Mevlidi-i Şerif Masrafı	---	---	35	---	10	---	---	---	74	25	---	---	---	---
Toplam	1230	37	1274	24	1548	35	1467	10	1673	36	730	20	128	5
Personel Gideri	606	35	1997	--	2327	--	3831	20	3798	--	633	--	211	--
Toplam Gider	1837	32	3271	24	3875	35	5333¹⁶	30	5471	36	1363	20	339	5

Sayda Hz. Ömer Camisi Vakfı'nın diğer bir önemli harcama kalemi aydınlatma giderleridir. Aydınlatma için, bölgede bolca yetişen zeytinlerden elde edilen yağlar kullanılmıştır. 1854-55'te 81 kıyye, 1858-59'da 78,5 kıyye, 1866-67'de ise 120 kıyye zeytinyağı satın alınmıştır. Bu yıllarda zeytinyağının fiyatı sırasıyla 4 kuruş 34 para, 5 kuruş ve 10 kuruştur. Bu rakamlar, zeytinyağı fiyatlarının sürekli arttığını göstermektedir. Bu artış, caminin aydınlatma maliyetini yükseltmiştir. Aydınlatma için ayrıca kandil ve şamdan da alınmış, bunun için yıllara göre 2 kuruş ile 37 kuruş arasında harcama yapılmıştır. 1883'te ise aydınlatma için yeni bir ürün olan gaz yağı kullanılmaya başlanmıştır. Camiye gelenlerin ibadetlerini rahatça yapabilmeleri için hasır da alınmıştır. Hasır alımı için yıllara göre 125 kuruş ile 144 kuruş arasında ödeme yapılmıştır. Caminin temizliği için süpürge, sabun ve ibrik gibi malzemeler satın alınmış, bunlar için yıllara göre 3 kuruş ile 62 kuruş arasında değişen harcamalar yapılmıştır. Camideki özel gün ve gecelerde mevlidi-i şerif okutulması için 1854-55'te 35 kuruş, 1858-59'da 10 kuruş, 1866-67'de ise 74 kuruş 25 para harcanmıştır.

Sayda Hz. Ömer Camisi vakfının personel giderleri, toplam giderlerinin 1848-51 döneminde %32'sini, 1854-55 ile 1858-59 arasında %60'ını, 1860-62 döneminde %71'ini, 1866-67'de %69,42'sini ve 1874'te %46'sını oluşturmaktadır. Bu oranlar, vakfın personel giderinin diğer harcamalardan daha fazla olduğunu göstermektedir. Vakfın gelir miktarı artmadığı için personele ödenen ücretler yıllar geçse de artırmamıştır. Bu durum, vakfın gelir-gider dengesini korumak için bütçe planlaması yaptığını düşündürmektedir.

4. Sayda Hz. Ömer Camisi Vakfı'nın Gelir Gider Dengesi

Vakıflar, kuruldukları amaçlara uygun olarak hizmet vermeleri ve varlıklarını devam ettirebilmeleri için mali yönden güçlü olmalıdırlar. Vakıfların gelirleri, giderlerini karşılayacak düzeyde olmalıdır. Aksi takdirde, vakıfların hizmet verdiği alanlar ve mülkler bakımsız kalır, personel ücretleri ödenemez ve vakıfların devamlılığı tehlikeye girer. Sayda Hz. Ömer Camisi Vakfı, incelenen dönemde bu sorunlarla karşılaşmış bir vakıftır. Bu vakıf, 1851-52 yılına kadar gelir fazlası verirken, bu tarihten sonra gelirleri giderlerini karşılamaz hale gelmiştir. Bu durumun nedenleri arasında, cami ve mülklerin tamirâtı için yapılan yüksek harcamalar, gelir getiren hamamın harap olması ve caminin ihtiyaçları için alınan malzemelerin fiyatlarının artması sayılabilir. Örneğin, cami ve mülklerinin tamirâtı için 1854-55 yıllarında 783 kuruş, 1858-

16 Defterde genel toplam tarafımızdan tekrar hesaplandığında 5298 kuruş çıkmakta olup kayıta 5333 kuruş olarak kayıtlıdır.

59 yılında ise 984 kuruş harcanmıştır. Bu miktar, incelenen dönemde tamirat için harcanan en yüksek tutardır. Ayrıca, caminin aydınlatılması için alınan zeytinyağı fiyatları da artmış, 1854-55'te 394 kuruş olan masraf 1866-67'de 1241 kuruşa çıkmıştır. Bu faktörler, vakfın mali yapısını bozmuş ve vakfın hizmet verme kapasitesini azaltmıştır.

Tablo 4. Sayda Hz. Ömer Camisi Vakfı'nın Yıllara Göre Gelir ve Gider Miktarı

Yıl	Gelir		Gider		Fark	
	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
1844-45	6267	8	2545	33	3721	15
1848-51	12137	27	1837	32	10299	35
1851-52	5711	20	1174	00	4537	20
1854-55	2403	15	3271	24	-868	09
1858-59	1552	23	3875	35	-2323	12
1860-62	3838	10	5333 ¹⁷	30	-1495	20
1866-67	4363	6	5471	36	-1107	30

Vakıfların mali durumu, hizmet verdikleri bölgenin doğal ve sosyal koşullarından etkilenir. Sayda Hz. Ömer Camii Vakfı, incelenen dönemde bölgede yaşanan depremlerden olumsuz yönde etkilenmiştir. 1887'de meydana gelen deprem, caminin büyük bir kısmının yıkılmasına sebep olmuş ve vakfın gelir kaynaklarını azaltmıştır. Caminin yeniden inşası için merkezi hükümetten yardım istenmiş ve Sultan II. Abdülhamid, caminin tamiratını üstlenmiştir. Bu durum, vakfın ekonomik olarak zayıf olduğunu ve merkezi otoriteye bağımlı hale geldiğini gösterir. Sayda Hz. Ömer Camii Vakfı'nın mali yapısını, bölgedeki diğer vakıflarla karşılaştırdığımızda, vakfın küçük bir bütçeye sahip olduğu ve gelir-gider dengesini sağlayamadığı görülür.

Örneğin, 1858-59'da Beyrut Hz. Ömer Camisi Vakfı'nın geliri 77.849 kuruş iken, gideri 67.142 kuruştur (Çelik, 2016: 123). Sayda Hz. Ömer Camisi Vakfı'nın ise geliri 4.000 kuruş civarında, gideri ise 4.500 kuruş civarındadır. Yine Trablusşam Ulu Camisi Vakfı'nın geliri 24.432 kuruş, gideri ise 36.253 kuruştur (Çelik, 2020: 137). Bu rakamlar, Sayda Hz. Ömer Camisi Vakfı'nın bölgedeki diğer vakıflara göre çok daha küçük bir ekonomik güce sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, 1858-59 yıllarında Sayda Hz. Ömer, Beyrut Hz. Ömer ve Trablusşam Cami-i Kebir vakıflarının gelir-giderleri incelendiğinde, Beyrut Hz. Ömer Camisi Vakfı'nın borcu olmadığı görülürken, Trablusşam ve Sayda cami vakıflarının borçlu olarak hizmetlerini yerine getirdikleri belirlenmiştir. Bu iki vakıftan Sayda Hz. Ömer Camii Vakfı daha zor durumdadır. Çünkü bu vakfın gideri, gelirinin yaklaşık 2,5 katıdır. Trablusşam Ulu Camisi Vakfı'nın gideri ise gelirinin yaklaşık 1,5 katıdır. Bu veriler, Sayda Hz. Ömer Camisi Vakfı'nın, diğer iki vakfa göre daha kötü bir mali duruma sahip olduğunu göstermektedir.

Vakfın mali durumu, 1844-1852 yılları arasında oldukça iyi bir seyir izlerken, 1854 yılından itibaren giderek bozulmuş ve zarar etmeye başlamıştır. Başlangıçta vakıf ciddi gelir fazlası elde ederken, sonraki yıllarda bu durum tersine dönmüş ve vakıf, harcamalarını karşılamakta zorluk çekmiştir. Bu mali dengesizlik, muhtemelen vakfın sürdürülebilirliği ve hizmetlerini etkileyen önemli bir sorun teşkil etmiştir.

17 Defterde genel toplam tarafımızdan tekrar hesaplandığında 5298 kuruş çıkmakta olup kayıta 5333 kuruş olarak kayıtlıdır.

Sonuç

Sayda Hz. Ömer Camisi'nin yapım tarihi ve mimarı belirsiz olsa da, caminin Memlûkler döneminde bir vakfı bulunduğu, Osmanlı Devleti'nin bu vakfı fethettikten sonra kayıt altına aldığı ve koruduğu bilinmektedir. Osmanlı Devleti, vakıf medeniyetinin önemli temsilcilerinden biri olarak, merkezden uzak vakıfları sürekli kontrol ve denetim altında tutmuş ve böylece vakıf medeniyetine verdiği değeri göstermiştir. Sayda Hz. Ömer Camisi Vakfı, bu durumun güzel örneklerinden biridir.

Osmanlı arşivlerinde, Sayda Hz. Ömer Camisi Vakfı'na ait kayıtlar bulunmakta ve bu kayıtlar, vakfın varlığının ve faaliyetlerinin somut kanıtları olarak görülmektedir. Cami, birçok kez depremler ve doğal afetler nedeniyle hasar görmüş ve yeniden onarılmıştır. 1887 yılında meydana gelen depremde cami büyük zarar görmüş, vakfın maddi imkanları onarım için yeterli olmamıştır. Bu durum, merkezi hükümete bildirilmiş; Sultan II. Abdülhamid'in emri ve desteğiyle cami tamir edilip ibadete açılmıştır. Bu durum, vakıfların mali gücünün azaldığı veya yetersiz kaldığı zamanlarda devletin vakıf eserlerine sahip çıkıp yaşatmaya çalıştığını göstermektedir.

Sayda Hz. Ömer Camisi Vakfı, 16. yüzyılda 4 adet dükkân, 1 adet hamam, bostanlar, muhakere ve arsalarından gelir elde etmekteydi. İncelenen dönemde ise vakfın gelir kaynakları artmıştı. 13 adet dükkân, hamam, ev, ahır, kemeraltı, oda, mağaza, ihkâr (hukriye), bostan, zeytin mahsulü, sadaka ve bir önceki yıldan kalan gelir fazlası, vakfın gelirlerini oluşturmaktaydı. Vakfın giderleri ise cami ve vakıf mülklerinin bakımını, onarımını, temizliğini, aydınlatmasını ve su gibi ihtiyaçlarını karşılamayı; ayrıca kandiller ile bayramlar gibi özel gün ve gecelerde yapılan harcamaları içermekteydi. Vakıfta yıllara göre 6 ile 7 arasında değişen sayıda görevli istihdam edilmekteydi.

Sayda Hz. Ömer Camisi Vakfı, vakıfların şehirlerin ekonomik gelişimine nasıl önemli katkılar sağladığının bir örneğidir. Vakıf mülkleri, halkın ihtiyaç duyduğu ticari mekânları sağlayarak ve zirai faaliyetlere olumlu katkıda bulunarak şehrin ticari hayatını geliştirmiştir. Ayrıca, vakıfta istihdam edilen kişi sayısı ve cami ile mülklerin tamir ve tadilatında çalışan personel, vakıfların iş gücü piyasasına önemli bir katkı sağladığını göstermektedir. Bu durum, vakıfların sadece dini ve sosyal hizmetler sunmakla kalmayıp, aynı zamanda ekonomik ve istihdam alanlarında da etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Sayda Hz. Ömer Camisi Vakfı'nın gelir-gider dengesi, 1851-1852 tarihine kadar olumlu bir seyir izlemişken, bu tarihten sonra bozulmuş görünmektedir. Vakıf idarecileri, gelire göre gider planlaması yapmış ve harcamalarını buna göre ayarlamaya çalışmışlardır. Özellikle vakıf çalışanlarının uzun süre boyunca ücretlerinin değişmemesi, bu durumun somut bir kanıttır. Osmanlı Devleti, vakıfların korunması ve sürdürülmesi için büyük bir özveri ve çaba göstermiştir. Bu sayede Sayda Hz. Ömer Camisi günümüze kadar varlığını korumuştur. Camide bulunan Sultan II. Abdülhamid'in kitabesi, Osmanlı'nın vakıflara verdiği desteğin bir simgesidir.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Evkâf Defterleri (Ev.d) nr. 12177, 12978, 15495, 16578, 17178, 17238, 19040, 23231, 27252, 29673, 29690, 30872.

Tahrir Defteri (TD) nr. 602, s.143-144.

Bâbîâli Evrak Odası (BEO) 285-21324, 20 Rebiülevvel 1311 H. (1 Ekim 1893 M.).

Cevdet Adliye (C.ADL) 40-206, 13 Receb 1203 H. (9 Nisan 1789 M.).

Cevdet Askeriye (C.AS) 647-27201, 25 Rebiülâhir 1173 H. (16 Aralık 1759 M.).

Cevdet Dâhiliye (C.DH) 233-11626, 25 Rebiülâhir 1173 H. (16 Aralık 1759 M.).

İrade Dâhiliye (İ.DH) 1214-95040, 21 Cemaziyelevvel 1308 H. (2 Ocak 1891 M.).

İrade Evkaf (İ.EV) 1-17, 03 Safer 1310 H. (27 Ağustos 1892 M.); 4-56, 16 Rebiülevvel 1311 H. (27 Eylül 1893 M.).

Şura-yı Devlet (ŞD) 127-5, 02 Rebiülevvel 1311 H. (13 Eylül 1893 M.); 338-4, 09 Muharrem 1310 H. (3 Ağustos 1892 M.).

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV) 107-22, 23 Rebiülâhir 1312 H. (24 Ekim 1894 M.).

B. Tetkik ve Diğer Eserler

Abu-Husayn, Abdul-Rahim (1992). "Problem in the Ottoman Administration in Syria During The 16th and 17th Centuries: The Case Of The Sanjak Of Sidon-Beirut". *International Journal of Middle East Studies*, (24/04), 665- 675.

Ahmed Lütfi Efendi (1989). *Vakânüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*. XII, Yay. Haz. M. Münir Aktepe, Ankara. al-Radi, Selma (1994). "Restoration of the Great Omari Mosque". *In Architecture for Islamic Societies Today*. Editör: James Steele. New York. 38-45.

Ambraseys, Nicholas N. ve Muawia Barazangi (1989). "The 1759 Earthquake in the Bekaa Valley: Implications for Earthquake Hazard Assessment in the East Mediterranean Region". *Journal of Geophysical Research*, (94). 4007-4013.

Atvi, Abdullah (1990). *Medinetu's-Sayda Beyne'l-Mazi ve'l Hazır ve'l Mustakbel*. Sayda.

Başol, Samettin (2014). "Bursa Sicilleri Arasındaki Vakıf Muhasebe Defterlerine Genel Bir Bakış". *Vakıf ve İktisat Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Editör: Mehmet Kurtoğlu. Ankara.151-164.

Berki, Ali Himmet (1962). "Hukukî ve İcâmî Bakımdan Vakıf". *Vakıflar Dergisi*, (5), 9-13.

Berki, Ali Himmet (1965). *Vakfa Dâir Yazılan Eserlerle Vakfiye Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tâbirler*. Ankara.

Condé, Bruce (1960). *See Lebanon*. Beyrut.

Çelik, Kürşat (2014). *Osmanlı Hâkimiyetinde Sayda (1839-1918)*. Ankara. Sonçağ Yay.

- Çelik, Kürşat (2016). "Beyrut Hz. Ömer Camii Vakfı (1840-1898)". *Vakıflar Dergisi*, (46), 117-133.
- Çelik, Kürşat (2020). *Trablusşam Vakıfları (1840-1877)*. Ankara. Sonçağ Akademi Yay.
- Eiselen, Frederick Carl (1907). *Sidon a Study in Oriental History*. New York.
- Fayda, Mustafa (2007). "Hz. Ömer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.34. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 44-51.
- Günay, Hacı Mehmed (2012). "Vakıf" *DİA*, C.42. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 475-479.
- Hoca Saadettin Efendi (1999). *Tacü't-Tevarih, IV*. Yay. Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara. Kültür Bakanlığı Yay.
- Jidejian, Nina (2006). *Sidon Through the Ages*. Aleph.
- Karal, Enver Ziya (2007). *Osmanlı Tarihi, C. V*. Ankara. Türk Tarih Kurumu Yay.
- Kaya, Mahmut (1998). "Hitâbet". *DİA*. C.18. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 156-158.
- Koç, Yahya (2018). *Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler (1700-1775)*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Koyunoğlu, H. Hüsnü (2002). *Sosyal Politika Açısından Vakıflar, XVII. Yüzyıl İstanbul Örneği*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Koyunoğlu, H. Hüsnü (2014). "Osmanlı Vakıflarının İktisadi Faaliyetleri ve Etkileri". *Vakıf ve İktisat Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Editör: Mehmet Kurtoğlu. Ankara. 51-66.
- Küçükkaşçı, Mustafa Sabri (2006). "Müezzin". *DİA*, C.31. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 489-495.
- Martal, Abdullah (2010). "Suyolcu". *DİA*, C.38. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 1-2.
- Mülâyim, Selçuk (2008). "Revak". *DİA*. C.35. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 22-24.
- Nâsır-ı Husrev (1967): *Sefername*. Tercüme: Abdülvehap Tarzi, İstanbul. Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Özaydın, Abdulkerim (1997). "Halil b. Kalavun". *DİA*, C.15. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 319-320.
- Ritter, Carl (1866). *The Comparative Geography of Palestine and the Sinaitic Peninsula*. II. New York.
- Salim, Abdullaziz (1986). *Târîhu Medinetu's-Sayda*. İskenderiye.
- Sinnu, Gassan Münir (1988). *Medînetu Sayda: 1818-1860*. Beyrut.
- Springett, Bernard H. (1922). *Secret Sects of Syria and Lebanon*. London.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1999). *Osmanlı Tarihi, C. 2*. Ankara. Türk Tarih Kurumu Yay.
- Yedişildiz, Bahaeddin (1999). "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrat Sistemi". *Osmanlılar*, C.5. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 17-33.
- Yedişildiz, Bahaeddin (2012). "Vakıf". *DİA*, C. 42. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 479-486.
- Zeyn, Ahmed Arif (1913). *Tarih-i Sayda*. Sayda.

Ek 1. Sayda Hz. Ömer Camii (Dış Görünümü)

Kaynak: <https://www.visit-lebanon.org/leisure/south-lebanon-religious-sites> (Erişim Tarihi:13.01.2023)

Ek 2. Sayda Hz. Ömer Camii (İç Görünümü)

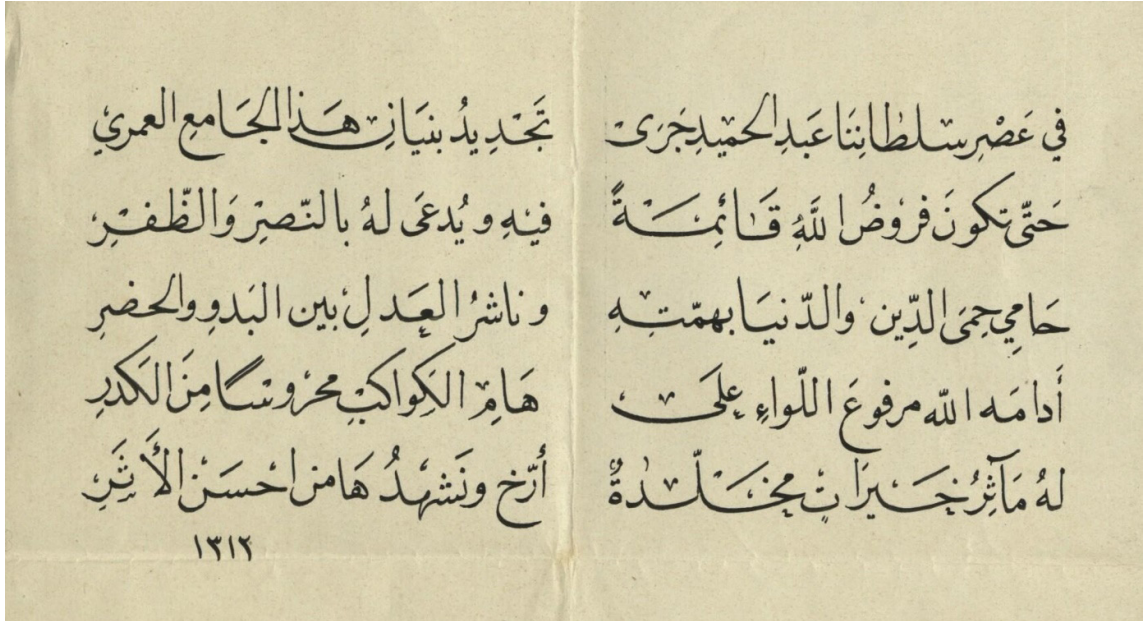
Kaynak: <https://visitsaida.com/p/al-omari-great-mosque/> (Erişim Tarihi:13.01.2023)

Ek 3. Sayda Hz. Ömer Camii (Dış Görünümü-Avlu)

Kaynak: <https://www.alaraby.co.uk/> (Erişim Tarihi:13.01.2023)

Ek 4. Sultan II. Abdülhamid'in Sayda Hz. Ömer Camiini Tamir Ettirdiğine Dair Kitabe Yazısı

Kaynak: BOA, Y.MTV. 107-22, 23 Rebiülahir 1312 H. (24 Ekim 1894 M.)